ראשית

עיונים ביהדות

העורכים

אדם אפטרמן • רונית עיר־שי • ישי רוזן־צבי

מזכיר המערכת

דוד ויצ׳נר

כרך ט

ירושלים, תשפ״ה

מכון שלום הרטמן
SHALOM HARTMAN INSTITUTE

ראשית נערך על ידי:

דרור ינון (תשס״ט–תש״ע), יאיר לורברבוים (תשס״ט–תש״ע),
עדיאל שרמר (תשס״ט–תש״ע)

ראשית הוא כתב עת שפיט שיוצא לאור פעם בשנה בסיוע המרכז לחקר המחשבה היהודית ולהגות עכשווית ע״ש פרץ בן אפריים ואיטה פרומה קוגוד, מכון שלום הרטמן.

כתובת המערכת: ׳ראשית: עיונים ביהדות׳, מכון שלום הרטמן, ת״ד 8029, ירושלים 9108001.

הכרך נערך עריכת לשון בידי רפאל זֵר

ISSN 2706-6096
תשפ״ה | 2025

תוכן העניינים

שרון שלום	חקר הליטורגיה בקהילת בית ישראל – מאפיינים ייחודים: הצעה לחשיבה מחודשת על המתודולוגיה המחקרית	1
סטיבן קפלן וקיי קאופמן שלמאיי	תגובה למאמר 'חקר הליטורגיה בקהילת בית ישראל'	21
שרון שלום	על מקורותיה של יהדות אתיופיה: תשובה לתגובתן של קפלן וקאופמן שלמאיי	31
מיטל (טלי) מררי	חקר הדרכות נפשיות להתמודדות עם מחשבות זרות באגרות קודש: הנהגה חסידית, פרטנית ומעשית של ר' מנחם מנדל שניאורסון	36
ניסן רובין	מסרים באבן: ביטויי זיכרון קולקטיבי לשואה באנדרטות־מצבה בשלושה בתי קברות בתל אביב רבתי	71
אסף מלאך	ממלכתיות ללא לאומית: על הסטת שיח הממלכתיות מרפובליקניזם עבה לרזה	98
אבי שגיא	מדינת ישראל לקראת דיקטטורה?	131
	תקצירים באנגלית	i

רשימת המשתתפים

ד״ר אסף מלאך, המרכז האקדמי שלם
malachas1@gmail.com

ד״ר מיטל (טלי) מררי, אוניברסיטת בר-אילן
tali.merary@gmail.com

פרופ׳ קיי קאופמן שלמאיי, אוניברסיטת הרווארד
shelemay@fas.harvard.edu

פרופ׳ סטיבן קפלן, האוניברסיטה העברית בירושלים
msstkapl@gmail.com

פרופ׳ ניסן רובין, אוניברסיטת בר־אילן
Nissan.Rubin@biu.ac.il

פרופ׳ אבי שגיא, מכון שלום הרטמן
avi.sagi.biu@gmail.com

ד״ר שרון ז׳ שלום, הקריה האקדמית אונו
sharon.sh@ono.ac.il

ראשית

חקר הליטורגיה בקהילת בית ישראל – מאפיינים ייחודיים: הצעה לחשיבה מחודשת על המתודולוגיה המחקרית

שרון ז׳ שלום

אחת העובדות הידועות היא שיש דמיון ומקבילות בין העולם הטקסטואלי, הליטורגי והטקסי של קהילת בֵּיתְ יִשְׂרָאֵל[1] לבין הנצרות האתיופית. לספרים החיצוניים הנתפסים בקהילת בית ישראל כספרי קודש, יש מקבילות בכתבי הקודש של הנצרות האתיופית. גם לתפילות ומנגינותיהן, למנהגי בית הכנסת, לדרכי התנהגות הקסים והנזירים אפשר למצוא קווי דמיון לקיים ולרווח בכנסיה האתיופית, וסביר להניח שאמנם היו יחסי גומלין בין שתי הקבוצות. לאור זאת שאל המחקר, מי הוריש את מסורותיו למי. במסגרת המאמר לא נגיע לפתרון שאלה זאת, ברם היא תעמוד ברקע דיוננו. בניגוד לחוקרים כמו קפלן וקאופמן־שלמיי,

* מאמר זה נערך על ידי הדס אחיטוב

1 בֵּיתְ יִשְׂרָאֵל הוא השם שיהודי אתיופיה קראו לעצמם מדורי דורות. כיום אנו משתמשים גם בכינויים ״יהודי אתיופיה׳ או ׳פלאשים׳. ראו אהרן זאב אשכולי, ספר הפלשים: יהודי חבש, תרבותם ומסורותיהם, ירושלים תשל״ג; שלוה וייל, ׳כינויים קולקטיביים וזהות קולקטיבית של יהודי אתיופיה׳, שלוה וייל (עורכת), יהודי אתיופיה באור הזרקורים, ירושלים תשנ״ז, עמ׳ 35–48. הרב ראובן טל יאסו ציין שבשפת הגעז, במקרה של סמיכות, האות ת׳ לא תופיע בקמץ אלא בשווא נע, ועל כן יש לכתוב ביתְ ישראל ולא ׳ביתא ישראל׳. במאמר זה אשתמש בעיקר במינוח זה אך לעתים גם בשמות אחרים. עיינו עוד: ראובן יאסו, לוח השנה העברי של בית ישראל מאתיופיה, בית שמש תש״ף. לדוגמאות נוספות ראו במילון אמהרי־אמהרי: גיורגיס כפלה, מילון געז-אמהרית (ערך ועזר: כידנה כפלה), אדיס אבבה 1948 (ספירה אתיופית).

שטוענים שהנצרות היא שהורישה את הליטורגיה לבית ישראל,[2] אטען, שמהעובדה שלשתי הקבוצות יש קווים תרבותיים או ליטורגיים דומים, לא נובעת בהכרח המסקנה שהאחת ניזונה מהאחרת.[3] מבחינה פנומנולוגית, נתוני המחקר הם הטקסטים הליטורגיים עצמם, אשר מתפרשים תוך בחינת המעמד הפרטיקולרי של הליטורגיה ועולם התפילות של בית ישראל אל מול הליטורגיה של הנצרות האתיופית. במסגרת זאת אציג טקסטים ליטורגיים, בעל פה ובכתב, המעידים על המאפיינים הייחודיים של עולם התפילות של בית ישראל ביחס לליטורגיות הנוצריות.

א. מי השפיע על מי?

תמונת העולם העולה מהמחקר בנושא מלמדת שהפרדיגמה הרווחת בשאלות המרכזיות הנוגעות לענייננו, מבוססת על שתי הנחות יסוד: הראשונה, שיש רציפות היסטורית ותרבותית בין העולם הדתי של הנצרות האתיופית לבין העולם הדתי של קהילת בית ישראל; והשנייה, שהנצרות היא המקור לעולמם הדתי של קהילת בית ישראל. כך לדוגמה, קפלן, בדומה למרבית החוקרים, קובע נחרצות: "אין ספק כי היסודות התנ"כיים והעבריים היו רבי השפעה על התרבות האתיופית המוקדמת. יסודות אלה היו כה חזקים עד כי שרדו עד עצם ימינו כעמודי תווך של הנצרות האתיופית".[4] להערכתו, קהילת בית ישראל לא קיבלה את היסודות העבריים במישרין מן המורשת היהודית אלא קיבלה אותם בעקיפין, דרך המסורת הנוצרית

2 סטיבן קפלן, 'לחקר תולדות בית ישראל בהקשר היהודי־נוצרי באתיופיה', פעמים 22 (תשמ"ה), עמ' 16–31; וכן - Kay Kaufman Shelemay, *Music, ritual, and Falasha history*, Michigan 1986

3 "העובדה ששתי קבוצות או שני עמים הם בעלי קווים תרבותיים דומים אינה הוכחה למגע בין שני העמים ולא לכך שהאחד הוא היורש (תרבותי או ביולוגי) של השני" (סטיבן קפלן, 'מוצאם של ביתא ישראל: חמש אזהרות מתודולוגיות', פעמים 33 [תשמ"ח], עמ' 44). למען האמת, טענה זאת נובעת מעקרון לוגי שלפיו דמיון אינו הוכחה להתניה כל שהיא.

4 קפלן, שם, עמ' 36; וראו גם חגי ארליך, הגר סלמון וסטיבן קפלן, אתיופיה: נצרות, אסלאם, יהדות, תל אביב תשס"ג, עמ' 281. ראו עוד: סטיבן קפלן, 'מחקר הספרות של ביתא ישראל: הישגים ויעדים', פעמים 41 (תש"ן), עמ' 41; סטיבן קפלן ומליי מולוגטה, 'תרגומי מקרא לגעז: הקשרים יהודיים ונוצריים', פעמים 83 (תש"ס), עמ' 118–131.

האתיופית הקדומה. כך לדוגמה, תופעת הנזירות שהייתה נפוצה בימי המקרא, הגיעה לקהילת בית ישראל דרך הנצרות, והיא איננה המשך רציף של מסורת הנזירות היהודית הקלאסית.[5]

בניגוד לפרדיגמה זו, טוענת בן־דור שהמבנים הספרותיים הייחודיים של ביתא ישראל מוכיחים שלא הנצרות היא שהורישה להם את הליטורגיה. לדעתה, החיבורים האומנותיים והמבנים הספרותיים הבנויים בשיטה של ציטוטים, בעיקר מן המקרא, מצביעים על מאפיינים ייחודיים.[6] בן דור מתבססת על קאופמן־שלמיי וכותבת:

> הטקסטים של תפילות ביתא ישראל שואבות רבות ממקורות מקראיים, כפי שהקסים מודים, כאשר הם מייחסים טקסטים של התפילות לאוֹרת (תורה) או למַזמַר דַוִית (ספר תהילים). אולם, היעדר פסקאות מקראיות שלמות בלשון התפילה של ביתא ישראל מקשה על זיהוי המקור שלהם.[7]

בן־דור טוענת שעבודתה של קאופמן־שלמיי היא חלקית. לדבריה, היא ״לא ניתחה את אופן השימוש בציטוטים״, ואף ש״צדקה שלרוב מדובר בציטוטים מקוטעים מתוך המקורות, אך התמצאות בטקסטים המקראיים מאפשרת לזהות רבים מהם. דווקא השיטה של העמדת טקסטים מקראיים או קדומים משני מקורות זה לצד זה, מדגישה את הכוונה של התפילה ומראה את האומנות שבחיבור״.[8]

עמדה זאת מצטרפת לטענתם של כוהני הקהילה וחכמיה. כהין (הקס) יהייס אמר לי בבירור, שרבים מספרי הקודש שיש בידי הנוצרים והמיוחסים לנוצרים, הועתקו מהיהודים: ״הם לקחו את זה מאיתנו״.[9] הרב ראובן טל יאסו חיזק את דבריו באומרו ״רוב כתבי הקודש הנמצאים היום בידי הנוצרים, הכוללים את התנ״ך בצד כתבים נוספים בעלי אופי מקראי־אגדי, הועתקו מבית ישראל בלשון געז. רק בראשית המאה הארבע עשרה ובמאה החמש

5 שושנה בן־דור, הסיגד של ביתא ישראל, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ״ה.

6 פרסום העומק הראשון שדן בניתוח התפילות של הקהילה, היה של קאופמן־שלמיי, והיא אשר למעשה זיהתה את שיטת הציטוטים מן התנ״ך המופיעים באותן התפילות של בית ישראל.

7 שושנה בן־דור, ׳על אומנות ואמונה: ניתוח ספרותי של שתי תפילות מהליטורגיה של ביתא ישראל׳, קשת כרך ד, קריית אונו תשפ״ב, עמ׳ 107-124.

8 שם.

9 המפגש התקיים בבית הכנסת האתיופי בקריית גת, ב־15 במרץ 2022.

עשרה התחילה הנצרות האתיופית ביצירה ספרותית נוצרית משלה״.[10] גם ניר שגיא טוען שכל כתבי הקודש המצויים היום בידי הנוצרים, הועתקו מספרות בית ישראל. ראיה לכך הוא מוצא בדבריו של המיסיונר הנוצרי הפורטוגזי פרנסישקו אלוארש, שביקר באתיופיה בעשורים הראשונים של המאה השש עשרה, שציין כי הספר ׳כברה ניגסט׳ (כבוד המלאכים) נכתב במקורו בעברית.[11] לטענת הרב יאסו, ״הסופרים הנוצרים המירו את ברכת בית ישראל המקובלת ׳ברוך הוא, אלוהי ישראל, אלוהי כל רוח וכל בשר׳ – בברכת השילוש הנוצרי. במקומות רבים, על פי מה שהתאים לאמונתם הנוצרית, הם החליפו את שמו של אֶגְזִיאַבְּהֵר או יהושע בשמו של אייסוס (ישו)״.[12] מכל אלה עולה תמונה הפוכה לדעת רוב החוקרים, ונראה לפי העדויות שהתנועה הייתה הפוכה: הנוצרים הם שהעתיקו מהיהודים.

ב. בין יהדות תנ״כית ויהדות רבנית

על תולדות יהדות אתיופיה[13] מסופר שנזיר נוצרי בשם קוזמוס הוא שהעתיק את התנ״ך עבור בית ישראל והם ראו בו דמות משיחית. הוא ארגן אותם כצבא ופקד עליהם לצאת

10 השיחה עם הרב ראובן טל יאסו התקיימה ב־18 במרץ 2022.

11 מתוך חלק מסדרת מאמרים שעתידים להתפרסם. אני מודה לניר שגיא על שאפשר לי להשתמש בחומרים הללו. עוד על כך ראו: כבוד המלכים, תרגם מאתיופית קלאסית (געז) רן הכהן, אוניברסיטת תל אביב תשס״ט, עמ׳ 30–40.

12 השיחה התקיימה ב־20 במרץ 2022.

13 לדיון בשאלת שורשיה ומוצאה של קהילת בית ישראל עיינו: יצחק גרינפלד, ׳הפלשים ולשונותיהם בהווה ובעבר: מבט היסטורי פילולוגי׳, פעמים 33 (תשמ״ט), עמ׳ 50–73; הנ״ל, ׳לתולדות יהודי אתיופיה׳, ידע-עם כו (תשנ״ה), עמ׳ 234–238; הנ״ל, ׳שבט לבדד ישכון: פרקים מתוך מאבק ביתא ישראל על הישרדותם׳, מהות יד (תשנ״ה), עמ׳ 12–23; הנ״ל, ׳יהודי אתיופיה: שורשים מוצא וזהות׳, מנחם ולדמן (עורך), מחקרים בתולדות יהודי אתיופיה, ירושלים תשע״א, עמ׳ 15–32; מנחם ולדמן, מעבר לנהרי כוש: יהודי אתיופיה והעולם היהודי, תל אביב תשמ״ט; חגי ארליך, ׳ביתא ישראל: ההיסטוריה והזהות היהודית׳, פעמים 58 (תשנ״ד), עמ׳ 151–154; הנ״ל, ׳הארץ ויהודיה׳, הגר סלמון (עורכת), אתיופיה, ירושלים תשס״ח, עמ׳ 9–24; מיכאל

למלחמה נגד הקיסר דווית הראשון, ב־1380.[14] על זאת הדרך, השפעה גדולה בתחום הדתי מיוחסת לנזיר אַבָּא צַבְּרֶה, שהיה פעיל בסמיין בימי המלך זרע יעקב, במאה החמש עשרה. בעניין מוצאו יש שתי מסורות: האחת גורסת שהיה נזיר נוצרי שבא להכיר את בית ישראל בזמן המלחמה בימי זרע יעקב, והתקרב במיוחד לצאגה־אמלאכ (בן המלך), בנו של זרע יעקב מאשתו הישראלית שבויית מלחמה; האחרת גורסת שהיה שבוי מלחמה ישראלי (יהודי) שהובא לחצר המלך וכך הכיר את הנזירות.[15] לפי העדויות,[16] הוא היה נזיר נוצרי, וכמו קוזמוס התחבר לבית ישראל במטרה לנצרם, ובסופו של דבר התגייר. עם צאגה־אמלאכ הוא ברח מכוחות המלך עד להוהארואה באזור ארמצ׳הו, שם הקים את המנזר היהודי הראשון ושם הוא ותלמידיו חיברו את תפילות הקהילה, כפי שהן מוכרות היום.[17] אישים אלו אמנם היו רבי השפעה, אך הם בסך הכול היו שני נוצרים אתיופים שהשפיעו על עיצוב מוסדות הדת של בית ישראל ואין לזקוף לזכותם את כל המסורת העשירה של העדה.

חרף קווי הדמיון בין הנצרות לבית ישראל באתיופיה, היו ביניהם הבדלים ניכרים, ומן הכתוב על גברא איאסוס ועל אבונא טקלא הווריאט,[18] מתברר שאכן היו מאמצים גדולים מצד נזירים נוצרים לנצר את בית ישראל, מה שגרם לבית ישראל לדבוק עוד יותר במנהגי הדת הייחודיים שלהם ולפתח זהות דתית נבדלת של הקהילה. יתר על כן, לטענת ג׳יימס

קורינאלדי, יהדות אתיופיה: זהות ומסורת, ירושלים תשמ״ט; הנ״ל, מיהו יהודי: ״ביתא ישראל״ - מגלות אתיופיה לשיבת ציון. תל אביב תשע״ט; Steven Kaplan, "Falasha" religion: Ancient Judaism or evolving Ethiopian tradition?, *Jewish quarterly review* 89 (1988), pp. 107–114; Idem, *The Beta-Israel (Falasha) in Ethiopia: From earliest times to the twentieth century*, New York 1992

14 ראו קפלן, ׳מוצאם של ביתא ישראל׳; קפלן, ׳לחקר תולדות בית ישראל׳.

15 שושנה בן־דור, ׳המסע לעבר ארץ ישראל: הסיפור על אבא מהרי׳, פעמים 33 (תשמ״ח), עמ׳ 22; Haile, Getachew, *The Mariology of Emperor Zara Yaeqob of Etiopia* (Orientalia Christiana Analecta, 242), Rome 1992

16 ראו קפלן, ׳לחקר תולדות בית ישראל׳; הנ״ל, ׳מוצאם של ביתא ישראל׳.

17 מידע זה נמסר באמצעות שושנה בן־דור. השיחה התקיימה במספר פגישות ושיחות במהלך שנת 2019.

18 על שני אישים אלו ראו: בן־דור, הסיגד של ביתא ישראל, עמ׳ 22; קפלן, ׳לחקר תולדות בית ישראל׳.

ארתור קווירין, מנהגי הנזירות שהתפתחו לכיוונים אחרים מאלו הנוצריים חיזקו עוד יותר את ייחודה של הקהילה בתוך סביבתה הנוצרית ותרמו להישרדותה, שכן בני הקהילה יכלו להזדהות עם סוג זה של מנהיגות רוחנית, שבהיותה א־פוליטית, לא איימה על המלכים הנוצרים.[19]

גם אם נאמץ את ההבחנה שמרבית התפילות של בית ישראל שאולות מהנזירים הנוצרים, הרי שסקירת התפילות הקשורות למעגל השנה ולמעגל החיים, מראה שהטקסטים שלהן ייחודיים לבית ישראל. כך למשל, תפילות לכבוד השבתות (בלוח של בית ישראל יש גם שבתות מיוחדות[20]), ראש חודש, חגי התורה – פסיכא (פסח), מארר (חג השבועות), ברהן סרקה (ראש השנה), אסתסריו (חג הכפרה, הוא יום הכיפורים), בֶּעל מצלת (חג הצל, הוא סוכות) – ומועדי זיכרון הקשורים לחורבן בית המקדש בתמוז ובאב. נוסף על מועדים אלו התגבש חג הסיגֵד, המבוסס על סיפור מעמד חידוש הברית בספר נחמיה. הליטורגיה של בית ישראל עשירה, ובחינה מדוקדקת מלמדת שהטקסטים היהודיים של בית ישראל אינם מצויים בכתבי הנוצרים. קאופמן־שלמיי לעומת זאת, טענה שהסיגד לקוח מחג נוצרי בשם 'מהללה' (תחינה).[21] ואף שמהללה הוא אמנם אחד משמותיו של חג הסיגד, הוא שונה ממנו באופיו: חג הסיגד נחגג פעם בשנה, וכרוך בעלייה למקום גבוה ומרוחק מהכפר, ואילו החג הנוצרי נחוג במסגרת עשרה אירועים בשנה (שלושה גדולים ושבעה קטנים) ובתהלוכה סביב הכנסייה.[22]

19 James Arthur Quirin, *The Evolution of the Ethiopian Jews: A History of the Beta Israel (Falasha) to 1920*, Philadelphia 1992, p. 23; Idem, `Personal Reflections on Researching Beta Israel: The Jewish of Ethiopia and beyond`, Emanuela Trevisan Semi and Shalva Weil (ed.), *History, Identity and Border*, Venezia 2011, pp. 11–23

20 'סנבת סנבת', שבת השבתות, נקראת גם 'שבע סנבת' וחלה כל שבת שביעית, בספירה שמתחילה בא'. ראו בניסן. Kaufman Shelemay, *Music*, p. 52; Kay Kaufman Shelemay and Peter Jeffery (ed.), *Ethiopian Christian Liturgical Chant: An anthology*, Madison 1993-1997

21 שם, עמ' 48–49.

22 שושנה בן־דור, יום הסיגד: סדר התפילות – געז עם תעתיק ותרגום לעברית [מהדורה ניסיונית] ירושלים תשע"ט.

גם הליטורגיה שונה לגמרי. התפילה של בית ישראל המסומנת בביטוי ״ወይዐርጉ ደብረ״ – ״ויערגו דבר״ (ועלו ההרה), קובעת שיש לקיים את הסיגד על יד מעיין.[23] בקשר ליתר החגים, קאופמן־שלמיי, קפלן ואחרים טוענים שהמנהגים והתפילות של החגים נקבעו לפי הופעותיהם בתנ״ך בלבד, והחגים ותפילותיהם הם לא יותר מאשר ״חיקוי המקורב לתנ״ך״.[24] ברם, בדיקה מעמיקה של רבים מהטקסטים מערערת טענה זו. כך לדוגמה, בליטורגיה של החג ׳ברהן סרקה׳, המקביל לראש השנה, יש תפילות המזכירות את האבות, את המלכת ה׳ ואת תקיעת הקרן – גם אם תקיעת שופר לא הונהגה הלכה למעשה, לפחות לא בימי הדיווחים על חיי הדת של הקהילה.[25] מקבץ התפילות של חג זה מהדהד את הליטורגיה של יהודי העולם בראש השנה, וכולל את המבנה המסורתי הקלאסי של מלכויות, זיכרונות ושופרות.

גם בליטורגיה של ׳מארר סאני׳, המקביל לחג שבועות, החל שבעה שבועות אחרי ׳פסיכא׳, המקביל לפסח, יש תפילות המזכירות את קבלת התורה, את המצווה ללמוד וללמד את מצוותיה ולהניח את הלוחות בתיבה, וגם את תפקיד הכוהנים.[26] הקשר בין שבועות לבין מעמד הר סיני, שמקורו בספרות חז״ל ולא במקרא, מלמד על זיקה מתמשכת בין היהדות הרבנית לקהילת בית ישראל. לכן, טענתה של קאופמן־שלמיי כי הייתה השפעה נוצרית על עיצוב החגים והליטורגיה של קהילת בית ישראל, אינה עומדת במבחן המציאות. אמנם יש דוגמאות מועטות לכך שבית ישראל והנוצרים השתמשו באותו טקסט, כגון תפילת שלושת

23 שם.

24 קפלן, ׳מוצאם של ביתא ישראל׳, עמ׳ 32–49; מרדכי וורמברנד, ׳ספר מצוות השבת של ביתא ישראל׳, מהות ח–ט (תשנ״א-תשנ״ב), עמ׳ 96–107; Kaufman Shelemay, *Music*

25 מעניין לחקור בהקשר זה את האנלוגיה בין מבנה הליטורגיה של בית ישראל לנוסח התפילה המסורתי של מלכויות, זיכרונות ושופרות.

26 בתורה, חג השבועות הוא חג הקציר, אולם מראיונות עם הכהנוץ׳ (הקסים), ומדברי יוסי זיו, חג ומועד בביתא ישראל, ירושלים תשע״ז, עמ׳ 93–94 – עולה ש״העונות החקלאיות באתיופיה הפוכות מישראל. עונת הגשמים מתחילה באפריל ומסתיימת באוקטובר ועל כן זורעים אחר הפסח וקוצרים אחרי סוכות. כדי להתאים את מעגל החגים לארץ מגוריהם, עיצבה מסורת העדה את חג החמישים, י״ב בסיוון, כחג קבלת התורה וכחג הזריעה. לשני החגים קראו בשם מארר (קציר) – סאנה מארר הוא חג קבלת התורה והזריעה והידר מארר הוא חג הקציר והביכורים״.

הנערים שנזרקו לאש על פי ספר דניאל, אך אין ודאות שההשפעה הייתה בהכרח בכיוון אחד, מן הנצרות לבית ישראל.[27]

במחזורי התפילה של הכנסייה הנוצרית האתיופית יש ציטוטים ארוכים של טקסטים מקראיים מהברית הישנה (נביאים וכתובים ובעיקר מספר תהלים). הליטורגיה של בית ישראל לעומת זאת, מתאפיינת בשילוב פסוקים מהתורה, מהנביאים, בעיקר נביאים אחרונים, ומהכתובים, בעיקר ספר תהלים. לציטוטים מהתורה ניתנת חשיבות רבה. לעומת זאת בתפילות של הנוצרים אין ציטוטים מהתורה.[28] סביר להניח שניתוק זה מבטא את התפיסה, שהברית החדשה החליפה את הברית הישנה. מעבר לכך, הפסוקים המובאים בליטורגיה של בית ישראל הם מקוטעים – פסוקים בודדים, ואף חצאי פסוקים העומדים זה לצד זה, באופן שנותן להם משמעות חדשה. למעשה מדובר במדרש פסוקים, והתוצאה היא מעין מדרש הלכה ומדרש אגדה.[29] כלומר, לא מדובר באוסף פסוקים שרירותי אלא באוסף מכוון, שנועד להעביר מסר רלוונטי לאירוע ספיציפי, שאותו בן־דור מגדירה כעבודת 'אומנות':

> תפילות רבות משלבות חומרים מחוברים (כלומר שחוברו במיוחד ע"י מחברי התפילה) וחומרים ממקורות קיימים. השימוש במקורות קיימים... יהיו אלה ציטוטים, פרפראזות או חיקויים סגנוניים, מתבסס על מספר עקרונות מנחים. לעובדה זו חשיבות מיוחדת משום שלעתים תכופות מוצבים טקסטים מפרקי תנ"ך שונים אלה מול אלה. לפעמים אלה פסוקים מאותו ספר, תהלים למשל. ופעמים אחרות הם לקוחים מספרים שונים, למשל, ציטוט מתהלים או מהנביאים משולב בציטוט מהתורה. כך נראה שהשימוש בתנ"ך לצורך ציטוט, פרפראזה או חיקוי היה פעולה מכוונת של עיבוד טקסטואלי [...] מתוך שלוש האפשרויות – קטעים שהטקסט שלהם מחובר (כולו) קטעים שבהם מעורבים טקסטים קיימים וחיבורים מקוריים, וקטעים הבנויים בלעדית מציטוטי טקסטים קיימים – נראה שהקבוצה האחרונה היא הנדירה ביותר בין התפילות שהקלטנו, בעוד שהקבוצה השנייה היא הנפוצה ביותר [...] בדרך כלל אין הטקסטים המצוטטים מובאים בסדר שבו הופיעו במקור. נראה שהם משולבים בדרך שבה מקבצי הטקסטים רצו לבטא רעיון בסיסי הקשור לאירוע שבו נערכת התפילה, או לנושא כלשהו שהם מעוניינים להדגיש...במקרים מסוימים, במיוחד באירועי מחזור השנה [...] מטרתם להדגיש ציוויי בעלי תוקף חוקי [...]קטעים מהתנ"ך

27 ראו Kaufman Shelemay, *Music*, p. 57

28 שיחה עם שושנה בן דור, 20 באוגוסט 2024.

29 ראו שמחה ארום, פרנק אלוורד־פריירה, שושנה בן־דור ואוליביה טורני, הליטורגיה של ביתא ישראל: נעימות התפילה של יהודי אתיופיה (הקלטות), המרכז לחקר המוסיקה היהודית, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2019, עמ' 25.

מופיעים בתפילה לא רק כציוויים אלא כדרשות. מטרתן של תפילות כאלה היא הדגשה ספרותית או עיטור.[30]

דוגמה מובהקת ביותר למדרש הלכה, הן התפילות המסומנות במונח ׳ונבבו׳ (wanəvāv) – מילה הפותחת את התפילה שמשמעותה ׳ויקרא׳. לאחר הפתיחה מובא פסוק מהמקרא: ״וַיִּקְרָא אֱלָיו ה׳ מִן הָהָר לֵאמֹר כֹּה תֹאמַר לְבֵית יַעֲקֹב וְתַגֵּיד לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל״ (שמות יט, ג) ולאחר מכן מובא פסוק, בדרך כלל מהתורה או מהנביאים, ולעתים טקסט של בית ישראל, המתייחס אל הציווי לציין אירוע מסוים או מורה על אופן ציונו. לקראת סוף הציטוט הנזכר, מובא הפסוק ׳חוקת עולם תהיה לכם׳ או ׳חוקת עולם לדורותיכם׳, והמשך התפילה.[31]

לכל חג מקראי יש תפילה הקשורה למשמעותו והמנחה את המתפללים בהיבטים הריטואליים הקשורים בו. לתפילות אלו יש מסגרת חוזרת, המבוססת בחלקה על פסוקים ממעמד הר סיני (שמות יט, ג-כ), מספר ויקרא (כג; ז, לו; טז, לא). יוצאת מן הכלל הזה היא תפילת ״ויערגו דברֶך״ המתייחסת לחג הסיגד, שהוא חג בתר־מקראי ולפיכך לא הוכנסו בה פסוקים מהתורה. הפתרון להדהוד הטקסיים היהודיים הקלאסיים נמצא באמצעות יצירת תפילת ״וְיַעֲרגוּ דֶּבֶר (ויעלו להר), שהיא מדרש הלכה.[32]

התפילה הראשונה הנאמרת בהר, ׳ויערגו דבר׳ קובעת את האירוע כחג שנתי. לתפילה יש שלוש ורסיות. הגרסה כאן היא בהתאם להקלטות שנעשו במסגרת פרויקט ההקלטות ונשמרו בספרייה הלאומית. שתי גרסאות נוספות נרשמו בזמנים אחרים, על פי כתב של קס מנתסנות וונדה וכתב של קס סמאי אליאס והן גרסאות ארוכות יותר.[33]

30 שם, עמ׳ 24–25.

31 שם, עמ׳ 25; שושנה בן־דור הייתה הראשונה שהציגה, עוד בשנות השמונים של המאה העשרים, מחקר ליטורגי מקיף על עולם התפילות של יהודי אתיופיה. בימים אלו, עוסקים בן־דור ואדווין סרוסי בכתיבת מחקר מקיף בנושא הליטורגיה בבית ישראל. ניתוח זה הוא חלק קטן מאותו מחקר.

32 המושג ׳מדרש הלכה׳ הוא מושג חז״לי ולא מושג של בית ישראל. ובכל זאת עיון בתוכן התפילות מגלה שקיים מבנה המתאים למדרש ההלכה החז״לי.

33 כל הזכויות שמורות © לזיוה מקונן דגו על רישום הגעז; לשושנה בן־דור על התעתיק, התרגום, איתור הציטוטים מקראיים.

ועלו ההרה כל שנה בשנה כדי לסגוד למלך לבוראינו (א־להינו)	וַיְעַרגו דֶבֶר לֶלַ עַמֶתְ עַמֶת (3 X)	ወይዐርጉ ደብረ ለለ ዓመት ዓመት *3
בשנה, בזמן החושך (ערב מולד הירח)	כְּמֶ יְסֶגדוּ לְנֶגוּשֶׁנֶ לְפֶטַרֶנֶ (א_מל_כ֗נֶ)	ከመ ይሰግዱ ለንጉሠነ ለፈጣሪነ (ለአምላክነ)
ונאספו בני ישראל	עַמֶ תֶסְעְוּ לֶצַלמַת (3 X)	ዓመት ስዑ ጽልመትX3
בשנה, בזמן החושך	וַתְגַבְּאוּ דְקִק_ אֶשׁ֗ר_אֶל	ወተጋብኡ ደቂቀ ይስራኤል
ונבדלו מעם נכר	עַמֶ תֶסְעְוּ לֶצַלמַת (3 X)	ዓመት ስዑ ለጽልመት (X3)
ועמדו הלויים	וַתְפֶלטוּ אְמְחֶזְבְ֗ נְכָרַנ	ወተፈልጡ እመሕዝበነኪራን
וועמדו הלויים על מעלותיהם (המדגרות)	וַקֹמֶ לְוַוִיַנ (3 X)	ወቆሙ ለዋውያን (X3)
ואבותיהם לפי בית אבותיהם (שבטיהם)	וַקֹמֶ לְוַוִיַנ בְּבְּמְעַרגֹמֶ	
יוסי בן קדמיאל	וַקֹמֶ לְוַוִיַנ וֶבְּבְּ בְּיֶתַ אַבִיֹמֶ	መቆሙ ለዋውያን በበማዕሮጎሙ
ארביהו בן שרביה	יֹסי וַלֶדֶ קדמִאֶל (2 X)	መቆሙ ለዋውያን ወበ ቤተ አብያተ
רביעיות חילקו את היום	(סְר_מִי_ ולד ע_ר_בַי_)	አበውሆሙ
וקראו לפני ה׳	א__ר_בְי_ וַלֶדֶ סֶר_בְי_ (X 2)	)X2(ዮሲ ወልደቀዳሚኤል
וקראו לפני ה׳ אלוהיהם	רְבְעַת אְדִהַ לְעְלֶת (3 X)	)X2(አራብያ ወልደ ሰራብያ
	ו_צֶרחֶ ח_בֶ אֶגזִא_בְ֗חֶר א_מל_כֹ֗֗מֶ	)X3 (ራብዕተዲደሃለዕለት
	ו_צֶרחֶ ח_בֶ אֶגזִא_בְ֗חֶר א_מל_כֹמֶ	(X2) ወጸርጉ ኅበእግዚአብሔር
	וַיִבֶ עזרא אַנתֶ וְאְתֶ בַ֗חַתְתֶכַ֗ (3 X)	ወጸርጉ ኅበ ግዚአብሔር አምላኮሙ
	אַנתֶ זֶגֶברֶכְ שַׁ֗֗מַי שַׁמַיַת	ወይቤ ዕዝራ አንተ ውእቱ ባሐቲትከ (X3)
	אַנתֶ אֶגזִא_בחֶר זָחֶ_רֶיכֹ֗֗ לְא_ברֶה_מ (2 X)	አንተ ዘገበርከ ሰማየ ሰማያት
	אַנתֶ אֶגזִא_בחֶר זָח_רֶיכֹ לאברהמ	አንተ እግዚአብሔር ዘኃረይኮ ለአብርሃም (X2)
	וַאַוצְאִיכֹהֶ אְמְדרְ כַּלַ_וּדְיֹנְ	አንተ እግዚአብሔር ዘኃረይኮ አብርሃም
	אנת אגזאבחר זָחרָיכֹ ליצחק	ወአውጻይካሁ እምድረ ከላውድዮን
	אנת אגזאבחר זָחרָיכֹ לאבא יעקב	አንተ እግዚአብሔር ዘኃረይኮ ለይጽሓቅ
	אנת אגזאבחר זָחרָיכֹ לְאְשׂר_אֶל	አንተ እግዚአብሔር ዘኃረይኮ ለአባ ያዕቆብ
	אַנתֶ אגזאבחר זָחרָיכֹ למֶשֶׁ וְלְאָרַנ	አንተ እግዚአብሔር ዘኃረይኮ ለእስራኤል
	אנת תְחַיֶ כֶּלֶ זֶנְפַשׁ	አንተ እግዚአብሔር ዘኃረይኮ ሙሴ ወለአሮን
		አንተ ተሐዩ ኩሉ ዘነፍስ
		አማን ወለከ ይሰግዱ ኩሉ ዘነፍስ
		አማን ወለከ ይሰግዱ ኩሉ መላእክተ ሰማያት

	אַמַנַ וְלְכְּ יְסֶגדֻ כֻּלֻ זנפשׂ אמן ולכְסֶגדֻכֻּלֻ מְלַאְכ֗תְ שֶׁמַיַת	אתה מחיה כל נפש אמן, ולך יסגדו כל נפש אמן, ולך יסגדו כל מלאכי השמים.

בן־דור מכנה זאת, כאמור, ׳תפילה הלכתית׳ משום שהתפילה היא הגושפנקה המקראית לקיום אותו חג. כלומר התפילה איננה רק בקשה, אלא היא מדרש הלכה שחושף את הציבור לעצם החג. בלשונה: ״במקרים מסוימים במיוחד באירועי מחזור השנה, אך גם באלה של מחזור החיים, משולבים בליטורגיה של ביתא ישראל קטעים מהתנ״ך, ובמיוחד מהתורה. מטרתם להדגיש ציוויים בעלי תוקף חוקי הקשורים לכל אירוע, ולאשש אותם. מתוך הטקסט של התפילה מוטבע, למשל, הרציונל לקיומו של החג. כמו כן מצוות התורה לקיים אותו והדרך המצוה לחגוג אותו [....] ביתא ישראל ניצלו דרך זו בכוונה תחילה כדי לחזק את מצוות התנ״ך באמצעות טקסטים מקוריים משלהם״.[34]

תפילה נוספת היא תפילה "በዕለተ፡ ሰንበትየ" בְּעֶלֶתֶ סֶנבֶתִיֶ,[35] תפילה לערב שבת:

በዕለተ፡ ሰንበትየ፡ ሕያው፡አነ፡ ይቤ እግዚአብሔር። በዕለተ፡ ሰንበትየ፡ ዕረፍትየ፡ ወብሩክትየ፡ ወቅድስትየ፡ ወማኅያውይትየ፡ ትመጽእ፡ ሰንበት፡ ወቅድስትየ፡ ጌሰም፡ ኢትትረከቡ፡ በገዳም፡ ሕያው፡ አነ፡ ይቤ፡እግዚአብሔር። በዕለተ፡ እቀቡ፡ ትእዛዝየ፡ ወሕግየ፡ አክብሩ፡ ሰንበታትየ፡	בְּעֶלֶתֶ סֶנבֶתִיֶ, חֶיַו אַנֶ יִבֶ אֶגזִאַבְּחֶר בְּעֶלֶתֶ סֶנבֶתִיֶ אֶרֶפתִיֶ וְקֶדֶשׂתִיֶ וְבֻּרֻכּתִיֶ (קס מנתסנות: וְבֻּרֻכּתִיֶ וְקֶדֶשׂתִיֶ) וַמַחְיֶוְתִיֶ. תְמצְאְ שֶׁנבֶת (קס מנתסנות: וְקֶדֶשׂתִ) גְסֶם אִיתְתֶרֶכְּבֻ בְּגֶדַם, חֶיַו (חסר אצל קס מנתסנות) אַנֶ יִבֶ אֶגזִאַבְּחֶר.	ביום השבת שלי, חי אני נאום ה׳. ביום השבת שלי, נחתי בה וקידשתיה ובירכתיה ומחיה היא. תבוא שבת בערוב יום (קס מנתסנות: וקדשת). אל תהיו בשטח בר, חי אני נאום ה׳ ביום... שומר מצוותי וחוקי וסייגי וקביעתי זה כאשר

34 ארום, אלווארז־פרייר, בן־דור וטורני, הליטורגיה של ביתא ישראל, עמ׳ 24-25.

35 התפילה מבוססת על הקלטות שנעשו בשנות השמונים, בהבדלים שונים על פי קס מנתסנות וונדה, קס סמאי אליאס וקס ביאדגילין ביינסאי ז״ל (מסומנים). תיקוני כתיב על פי המילון של לסלאו. תעתיק, תרגום וציון ציטוטים מקראיים: שושנה בן־דור 2020 © אין להעתיק ללא אישור געז: שלמה סהלו. תעתיק, תרגום, מראי מקום: שושנה בן־דור © 2021. באדום: שם אלוהים.

ወፍርህዎሙ፡ ወበዓላትየ፡ ኵኑ፡ ይእዜኒ፡ ለቅዱሳንየ፡ ለፈሪህያነ፡ ፈራህየ፡ አልቦ፡ እግዚአብሔር፡ ዕለት፡ በዳኅሪ፡ ዘይገርሞ፡ በዳኅሪ፡ መዋዕል፡ ይቤ፡ አነ፡ ሕያው፡ እግዚአብሔር በዕለተ፡ አነ፡ ወሐብኩክሙ፡ ወምሰለ፡ ወባዕላት፡ ሰንበታት፡ ስምየ፡ ወጸውዕ፡ ዕረፍትየ፡ ሰንበትየ፡ በዕለተ፡ ቅዱስ፡ እለ ኵሎሙ፡ ይድህኑ፡ ከያሀ፡ እለ ተወከሉ፡ ታአመኑ፡ በሰንበት፡ ይቤ፡ አነ፡ ሕያው፡ እግዚአብሔር። በዕለተ፡ ሊተ፡ ዘቀደስኩ፡ ሰንበትየ፡ ማእከልየ፡ አንትሙሰ፡ ማእከሌክሙ፡ ከመ፡ ትኩኑ፡ ቅዱሳን፡ እሩፋን፡ ንፁሀን፡ እስራኤል፡ ለዕለም፡ ይቤ፡ አነ፡ ሕያው፡ እግዚአብሔር በዕለተ፡ ሕግ፡ ለሙሴ፡ ሕግ፡ በቶራ፡ ሕግ፡ በደብረ፡ ሲና፡ በማይከለ፡ እሳት፡ ይቤ፡ አነ፡ ሕያው፡ እግዚአብሔር፡፡ በዕለተ፡ ወናሁ፡ ትዕዛዘ፡ ሰንበት፡ ጸሐፍኩ፡ ለከ፡ ሕገ፡ ጊዜ፡ በበ፡ ኩፋሌ፡ አሪት፡ በመዋዕሌሁ፡ ለሰብእ፡ ሰላም ሰላም ይቤ፡ አነ፡ ሕያው፡ እግዚአብሔር። በዕለተ፡ ከመ፡ ግበሩ፡ በድሮን፡ ይእቲ፡ ሥርዐት፡ ሥርዐትየ፡ ውእቱ፡ ታእምር፡ ለዓለም፡ ሊተኒ፡ ዘለዓለም፡ ሕግ፡ እስራኤል፡ ወለደቂቀ፡ ሕግ፡ እግዚአብሔር፡ ዘውሐበ፡ ለሙሴ፡ ነቢይ፡ ይቤ፡ አነ፡ ሕያው፡ እግዚአብሔር፡፡	(קס מנתסנות): בֶּעְלֶתַ עַקֶבֶ תְּאַזַזֶ וֶחְגַ (וֶשְׂרַעְתְֶ וֶכֻנַנֶ זֶיֶ כֶּמַ יִגֶבְרֶ בְּעַלֶ) אַכְּבְרֶ סֶנבֶתַתְֶ וֶבַעְלָתְֶ וֶפְרְהֻוֶמְ לֶקְדֶשַׁנֶ יְאְזֶנְ כֻּנֶ פֶרַהְיֶנַ לֶפֶרַהְיַנַ אֶגְזַאַבְּחֶר אַלְבֹ זֶיְגֶרַמְ בַּדַחַרְת עֶלֶת בֶּדַחַר מְוַיְעֶל חֶיַו אַנֶ יְבֶ אֶגזַאַבְּחֶר בְּעֶלֶת (סֶנבֶתְֶ), אַנֶ וֶהַבכֻּכְמֶ שֶׁנבֶתַת וְבַעַלַת וְמְסלֶ אֶרֶפתְֶ וְצֻוְעֶ שְׁמְֶ קְדֻשׁ. בְּעֶלֶתְא סֶנבֶתְֶ יְדחֶנֻ כֻּולֹמֶ, אְלֶ תְאַמְנֻ (אְלֶ) תְוֶכֶלְכִיהַ, כִּיהַ בְּשֶׁנבֶת, חֶיַו אַנֶ יְבֶ אֶגזַאַבְּחֶר בְּעֶלֶת סֶנבֶתְֶ זֶקַדֶשׁ/שֶׁ כֶּלְתֶ סֶנבֶתְֶ (וְבַ)מַאכְלֶיֶ מַאְכְלֶכְּמֶ אַנתֶמֶס כְּם תְכֻוְנֻ קְדשַׁן אֶרֶופַן נְצֻחַן (קס מנתסנות: נְצֻחַן אֶרֶופַן) אְשְׂרַאֶל לְעַלֶם חֶיַו אַנֶ יְבֶ אֶגזַאַבְּחֶר בְּעֶלֶת (סֶנבֶתְֶ) חְגֶ לְמֻשֶׁ חְגֶ בְּתֹורַה חְגֶ בְּדֶבְרֶ סִינַ בְּמַאְכְלֶ אְשַׁת, חיו אנ יב אֶגזַאַבְּחֶר. בְּעֶלֶת (סֶנבֶתְֶ) וֶנַהֻ תְאְזַזֶ סֶנבֶת צְהַפכֻּ לֶכְ בְּאְדֶיֶ (מנתסנות: חְגֶ גְזֶ) בְּבְּגְזֶ ב/בְּכֻּפַלֶ/הֻ אֹרִת בְּמְוַעְלְהֻ לְסְבְאֶ (מנתסנות: כְּלְאֶ צְלַת בֶּאַצבַעְתֶ קְדֻשׁ אֹד אֶגזַאַבְּחֶר) שַׁלַם שַׁלַם, חֶיַו אַנֶ יְבֶ אֶגזַאַבְּחֶר. (מנתסנות: ספר שמות לב) בְּעֶלֶת (סֶנבֶתְֶ) כְּמְ יִגבְרֻ/יְגבֶנֻ בְּדַחַרֹן שְׂרַעְתְֶ שְׂרַעַת יְאְתְ לְעַלֶם. תְאְמְרת יְאְתְ (חְגֶ) זֶלְעַלֶם לְתֶן (כְּהַ) וְאְתֶ לֶדְקִקֶ אְשַׂרַאֶל זְוֶהַבֹ אֶגזַאַבְּחֶר חְגֶ לְמֻשֶׁ נַבִי. חֶיַו אַנֶ יְבֶ אֶגזַאַבְּחֶר. (שמות לא:טו-יז) (בית שדילג עליו הסולן,בית מס׳ 10 אצל מנתסנות, בית 10 אצל קס סמאי) בְּעֶלֶת	יעשה חג אכבד שבתותי וחגי ויִרָאֶה אותו לקדשו ועתה עשה יראתי ליראת ה׳. אין אשר יעשה אותו ביום האחרון באחרית הימים. חי אני נאום ה׳. ביום השבת שלי אני נתתי לכם שבתות ומועדים וגם מנוחתי ותכריזו שמי קדוש. ביום השבת יהיו (משותפים) כולם, כי (כה) תאמינו המאמינים בה, כי בשבת חי אני נאום ה׳. ביום שבתי אשר אני מקדש אותה לכם, שבתי אשר בתוכי ובתוככם. אתם, כי תהיו קדושים, נחים וטהורים, ישראל לעולם, חי אני נאום ה׳. ביום שבתי חוק למשה חוק בתורה חוק בהר סיני מתוך האש, חי אני נאום ה׳. ביום שבתי מצוות חוקי ומעשי ומשפטי, כי יעשו מועדי אשר נתתי לו למשה עבדי בהר סיני מתוך האש, חי אני נאום ה׳. ביום שבתי לך מצוות השבת כתבתי, לך בידי בזמן חוק/מזמן, מזמן, בספר יובלים (מסורת שבע״פ) תורה בימיו לאיש השומר שבת), (שני לוחות באצבעו הקדוש יד ה׳) שלום שלום יהיה לו, חי אני נאום ה׳.

ביום שבתי כאשר יעשו/יעשו אותו באחרית, הקביעה שלי קביעה זה לעולם. נס זה, חוק לעולם, כי זאת היא לבני ישראל אשר נתן ה׳ חוק למשה הנביא, חי אני נאום ה׳. ביום שבתי אמר את זאת השיר ולמד אותם אותו לבני ישראל, חי אני נאום ה׳. (דברים לא:יט הכוונה לשירת האזינו, דבר׳ לב) ביום שבתי לא תבערו אש בתוך כל מושבותיכם, קדוש ביום שבתי, חי אני נאום ה׳. ביום שבתי, זה כי יעזוב ויחלל את (קדושת) יום השבת, מות יומת? ימות אמר ה׳. (חסר במנתסנות) חי אני נאום ה׳. ביום שבתי, זה כי ישמור ויכבד את יום השבת, חיו יחיה? יחיה אמר ה׳, חי אני נאום ה׳. קדוש יום שבת ויאמר משה משה באותו קול כמו שציווה אותם ה׳ למשה ואהרן בארץ מצרים כמהו עשה לבני ישראל ושבתתי.	(סֶנבֶתִיֶ) תְאַזֵזֶ וְחִגֶיְ וְשִׂרעַתִיֶ וְכוּנְנֶיֶ, כְּםְ יִגבֶרֶ בְּעַלִיֶ אַנֶ זְוֶהַבכְּוֶ לְמֶשְׂ גֶברִיֶ בְּדֶברֶ סִינַ בְּמַאכְּלֶ אִשַׂת, חֶיַו אַנֶ יִבֶ אֶגזִאַבְּחֶר. בְּעֶלֶתֶ (סֶנבֶתִיֶ) נֶגֶרַ לְזַתִ מַחַלְת וְמַהַרמֶ כְּהַ וְאִתֶ לְדְקְקֶ אִשׂרַאֶל, אַנֶ יִבֶ אֶגזִאַבְּחֶר. בְּעֶלֶתֶ (סֶנבֶתִיֶ) וְאִיִתַנְדְדֶ אִשַׂת בְּוֶסתֶ כֶּולֶ מַחְדֶרִכְּםֶ (בֶּהְיַ) קְדֶשׂ בְּעֶלֶתא סֶנבֶתִיֶ חֶיַו אַנֶ יִבֶ אֶגזִאַבְּחֶר. (שמ׳ לה:ג. קס מנתסנות וקס סמאי זיהה גם) מכאן, חיקוי סגנון של יחז׳ י״ח והחוק הכנהי׳) בְּעֶלֶתֶ (סֶנבֶתִיֶ) וְלֶסֶ זְחַדְגַ זְאַרכְּוֹסַ (קְדֶשׂ) לְעֶלֶתֶ שֶׂנבַת, מְוֶת לְמֶוֶת? יְמוּת יִבֶ אֶגזִאַבְּחֶר, חֶיַו אַנֶ יִבֶ אֶגזִאַבְּחֶר. בְּעֶלֶתֶ (סֶנבֶתִיֶ) וְלֶסֶ זְעַקְבַ זְאַכְּבֶרַ /אַמלַךְ/לְעֶלֶתֶ שֶׂנבַת, יְחֶיַןְ יְחְיֶ (חסר אצל מנתסנות)? יְחֶיַןְ יִבֶ אגזאבהר, חֶיַו אַנֶ יִבֶ אֶגזִאַבְּחֶר. (השווה יחז׳ יח:ז, יח) דגם (סיום מדובר במנתסנות, עמ׳ 542 ואצל קס סמאי, עמ׳ 15): קְדֶשׂ בַּעְלַת שַׁנבֶת וַיְבֶל מֶשְׂ מֶשְׂ זְוְאִתֶ קַל זֶ/בְּכְּמֶ אַזַז/כּוֹ אֶגזִאַבְּחֶר לְמֶשְׂ וְלְאַרֹן בְּמְדְר גְבִץ כַּמַּהֶ גְבִרֶ לְדְקְקֶ אִשׂרַאֶל וַסֶנַבְתַיֶ	በዕለተ፡ ነገራ፡ ለዛቲ፡ ማኅሌት፡ ወእማሐሮሙ፡ ኪዐዉ፡ ውእቱ፡ ለደቂቀ፡ እስራኤል፡ ሕያው፡ አነ፡ ይቤ፡ እግዚአብሔር። በዕለተ፡ ትእዛዝየ፡ ወሕግየ፡ ወሥራዓትየ፡ ወኵነኔኒ፡ ከመ፡ ይግበሩ፡ በዐልየ፡ አነ፡ ዘወሀብክዎ፡ ለሙሴ ገብርየ፡ በደብረ፡ ሲና፡ በማዕከለ፡ እሳት፡ ሕያው፡ አነ፡ ይቤ፡ እግዚአብሔር። በዕለተ፡ ወኢታንድዱ፡ እሳት፡ በውስተ፡ ኵሉ፡ ማህደርክሙ፡ ቅዱስ፡ በዕለተ፡ ሰንበትየ፡ ሕያው፡ አነ፡ ይቤ፡ እግዚአብሔር። በዕለተ፡ ወእለሰ፡ ዘኀደጋ፡ ዘኀርኮሳ፡ በዕለተ፡ሰንበት፡ ሞተ ለይሙት: ይሙት፡ ይቤ፡ እግዚአብሔር፡ በዕለተ፡ ወእለሰ፡ ዘዓቅባ፡ ወዘአክብራ፡ ለሰንበተ፡ እግዚአብሔር፡ ይሐዩ፡ ይቤ፡ እግዚአብሔር፡ ቅዱስ፡ በዕለተ፡ ሰንበት፡ ወይቤሎ፡ ሙሴ፡ ሙሴ፡ ዘውእቱ፡ ቃል፡ በከመ፡ አዘዘክዎ እግዚአብሔር፡ ለሙሴ፡ ወለአሮን፡ ከማሁ፡ ገብሩ፡ ለደቂቀ፡ እስራኤል ወሰንበትየ።

אפשר כבר לשים לב למבנה התפילה, שבה משולבים בליטורגיה של בית ישראל קטעים מהתנ״ך, שנועדו להדגיש ציוויים בעלי תוקף חוקי הקשורים לקדושת השבת, ובאופן זה המתפללים לומדים על מהותה של קדושת השבת ועל העונש הצפוי למחלליה. בלשונה של בן דור: ״ניתן להגדיר את התפילה גם כתיאור של השבת וגם כתפילה דידקטית המשתמשת בפראזות מחוברות ובציטוטים או אזכורים מקראיים. תפילה זו מתארת היבטים רבים של השבת: האופי שלה כיום מנוחה וקדושה; השבת כנכס של ה׳ וגם כמה שמצוֹוֶה על שומריה; התפילה מציינת את הביסוס שלה בחוקי התורה שניתנו למשה, שממנו נובעת החובה לשמור אותה; התפילה מציינת גם שתי מצוות ספציפיות שנתפסו כמרכזיות (לא להיות במרחקים בשבת ולא להבעיר אש) ואת גורלו של מחלל השבת לעומת השומר עליה. נקודה מרכזית נוספת העולה מהתפילה היא הכינויים האישיים שהשבת זוכה להם, ׳ביום השבת שלי׳. כינוי זה הופך את השבת לנכס אישי בין ה׳ לעם ישראל. מדובר בתפילה שיש בה שימוש גם בציטוטים וגם ברמיזות לפסוקים שונים במקרא, כולל השימוש בסגנון של אחד הנביאים שהיה גם כוהן בעיצוב התפילה כולה״.[36] זאת ועוד, לחני התפילות של בית ישראל ייחודיים ואין להם מקבילות בעולם הנוצרי. מבחינה זאת, התפילה של בית ישראל שונה מהלחנים של גלויות ישראל, באשכנז ובארצות המזרח, שתפילותיהן הושפעו מהלחנים הליטורגיים שרווחו בסביבתם.[37] גם תנועות הריקוד הריטואלי (התאורגי) של בית ישראל שונות מאלה הנהוגות בנצרות האתיופית, אף כי בשתי הדתות רווח המנהג לרקוד במהלך התפילה. לאור מכלול זה מסכמת בן־דור: ״כל אלה מצביעים על עבודה יצירתית מרובה על ידי המלוקסיי [=הנזירים היהודים] לא רק העתקה מחומר קיים. אם כן, קשה שלא להניח שעל אף שמוסד הנזירות אומץ מהנוצרים, בשלב מסוים, המלוקסיי ניתקו את התלות בטקסטים ומוסדות הקשורים לנזירות הנוצרית ונעשו יוצרים עצמאיים״.[38] בן דור מניחה, שמוסד הנזירות של בית ישראל אמנם הועתק מהנזירות האתיופית, אך נאלצת להודות שלא מדובר בהעתקה גרידא, אלא בעיבוד של חומר נתון קדום על בסיס מסגרת אוטונומית יהודית ובהתאם למסורת זאת. לאור זאת מסקנתה היא ש״תפילות אלו [=של בית ישראל] הן מעשה אומנות שמקדם את האמונה ומאפשר למאמין לפנות באופן ציורי אל ה׳ [...] ניתן לומר שבשתי התפילות האלה (׳אֶגזִאׂ שְׂמַענֶ׳,׳בֶּעֶלֶתֶ סֶנבֶתִיַ׳) רואים כיצד תחכום החיבור, המסגרת, ההיכרות העמוקה עם ספרי התנ״ך ועם שתי יצירות חיצוניות ועדתיות, ולעתים ההיכרות עם ספרות

36 בן־דור, ׳על אומנות ואמונה׳, עמ׳ 113-114.

37 ראו ארום, אלווארז־פרייר, בן־דור וטורני, הליטורגיה של ביתא ישראל.

38 מתוך מכתב ששלחה אליי בן־דור במרץ 2020.

חיצונית או עדתית, תרמו למעשה אומנות ספרותי, שתרם באופן עמוק וייחודי לחיבור בין אומנות לאמונה״.[39] סיכומו של דבר, גם מי שהניח שהמסורת של בית ישראל אינה מקורית, אנוס להודות שהעתקה זאת מאשרת את קיומו של עולם ליטורגי יהודי־אתיופי אוטונומי.

ג. שני דגמים של מסורת יהודית

המסורת ההלכתית של בית ישראל היא מסורת אוראלית ולא מסורת טקסטואלית כתובה. קהילת בית ישראל לא הושפעה כלל ועיקר מההתרחשויות ההיסטוריות שליוו את התפתחות העם היהודי לאחר חורבן בית המקדש השני,[40] ואין בה את הקאנון הטקסטואלי היהודי של ׳התורה שבעל פה׳ שהתפתח על ידי חכמים לאחר חורבן בית המקדש השני. כיצד יש להסביר את הנתק של יהדות אתיופיה מהמסורת הרבנית? כאמור, האופציה הרווחת בספרות המחקר, מניחה שיהדות אתיופיה היא יהדות חדשה, שנבנתה מתוך המסורת האתיופית הנוצרית. במאמר זה דחינו השערה זו והראינו שהמסורת היהודית האתיופית היא מסורת אוטונומית עתיקת יומין, ולאור זאת מתחדדת עוד יותר השאלה, כיצד נוצר הנתק ומתי. לפי עמדה אחת שאותה אני מאמץ,[41] הנתק התחולל לאחר העידן המקראי, כאשר חלק מהעם היהודי התנתק ונדד לאתיופיה, ומתוך שמירתו על המסורת והמצוות, נוצרו במקביל שני דגמים של ׳תורה שבעל פה׳. יהדות אתיופיה לא נטלה חלק בפרויקט התנאי והאמוראי, ולכן לא הייתה שותפה לעיצוב ארון הספרים היהודי הקלאסי.[42]

39 בן־דור, ׳על אומנות ואמונה׳, עמ׳ 124.

40 שרון שלום, מסיני לאתיופיה: עולמה ההלכתי והרעיוני של יהדות אתיופיה, תל אביב תשע״ב; הנ״ל, גניזה חיה: התגבשות התורה שבעל פה בקרב יהדות אתיופיה, רעננה תשפ״ג, עמ׳ 29–57; יצחק גרינפלד, ׳מסורות התפילות של יהודי אתיופיה׳, מהות כב (תשס״א), עמ׳ 61–67; שלווה וייל, אמונות ומנהגים של יהודי אתיופיה בישראל, ירושלים תשמ״ט; מנחם ולדמן, יהודי אתיופיה ומורשתם: חקרי הלכה, ירושלים תשע״ט; Steven Kaplan and Shoshana Ben-Dor, Ethiopian Jewry: An Annotated Bibliography, I: 1957–1988, Jerusalem 1988; Kaplan, *The Beta-Israel (Falasha) in Ethiopia; Idem,* "Falasha" religion, pp. 107–114

41 שלום, מסיני לאתיופיה.

42 שלום, גניזה חיה, עמ׳ 29–57.

אבל עמדה זאת הועמדה לאחרונה בביקורת, לאור מחקרו של ניר שגיא, שלפיה רצף הקיום היהודי נמשך גם לאחר התקופה המקראית ואף לאחר התקופה התלמודית, והוא נטוע עמוק גם לתוך ימי הביניים. בלשונו של שגיא –

> קהילות יהודי אתיופיה נמחקו כליל מהתודעה ומהזיכרון, ונתפסו כתופעה משונה וחריגה; הם נתפסו כנוצרים, שבדרך זו אחרת אימצו מנהגים יהודיים, אבל הם אינם יהודים במקורם. גם קהילות יהודיות בתימן שנתפסו כיהודיות, נתפסו כקהיליות משניות. כך אפוא יהודים מאזורי תימן ואתיופיה, שהיו חלק מלב ליבו של הקיום היהודי, סולקו מהמרכז: יהדות אתיופיה הועלמה כליל, ויהדות תימן זכתה לבוז ולעג. מאמר זה משקף מאמץ לגלול את האבן מעל פי באר המים החיים ולחשוף את קיומה של יהדות אפריקה התוססת והחיה שעמדה בקשרי תרבות ומסחר עם העולם.[43]

תובנה זו מעלה את שאלת הנתק ביתר חריפות: אם הוא לא התחולל בתום העידן המקראי, מתי וכיצד הוא התחולל ומדוע לא אימצה יהדות אתיופיה את הקאנון הרבני? לפי הניתוח שמציע ניר שגיא, הנתק התחולל כנראה בעידן הכיבוש הפורטוגזי במאה השש עשרה, שבמסגרתו עברו היהודים האתיופים שמד ונאלצו לקבל את הדת האתיופית הנוצרית. בהדרגה, נעלמו טקסטים יהודיים רבניים מארון הספרים. תהליך מקביל התרחש בקרב אנוסי ספרד ופורטוגל, שאיבדו את החיבור שלהם לקאנון היהודי ומה שנשאר הוא הטקסט המקראי, שנותר חי, הודות להכללתו עם הברית החדשה.[44] אך בשונה מאנוסי ספרד ופורטוגל, ידעו יהודי אתיופיה להבחין בין המקרא היהודי המחייב לבין הברית החדשה, והצליחו לבודד את הטקסט המקראי ולהמשיך להיות ניזונים ממנו, כמו ניצולי ספינה שטבעה בים, אשר נאחזים

43 ניר שגיא, 'קהילות יהודיות שנעלמו באפריקה עקב טעויות בזיהויים גאוגרפיים', ראשית (יוני 2023); סטיבן קפלן, 'על התמורות בחקר יהדות אתיופיה', פעמים 58 (תשנ"ד), עמ' 137–150; James Bruce, *Travels to Discover the Source of the Nile*, Edinburgh 1805 (1st edition 1790)

44 המאמר הראשון הניח את התשתית לטענה על רציפות הקיום היהודי באתיופיה; הטענה על אודות השמד היא חלק מסדרת מאמרים שטרם פורסמו, ועתידים להתפרסם. אני מודה לניר שגיא על שאפשר לי להשתמש בחומרים הללו.

בשרידיה כדי להינצל.[45] עובדה זאת הביאה את הרב ולדמן לעמוד על הזיקה בין יהודי אתיופיה ליהודים מתקופת התנ״ך: ״יהודי אתיופיה נותרו במובנים רבים יהודים של ימי התנ״ך. מקום מרכזי בעבודת ה׳ היו תפילות וקרבנות, קדושה וטהרה כאשר בית כנסת והמזבח שלידו הם מקומות הקודש, וכהני העדה הם יודעי התורה – הם המתפללים והם המנחילים את דרך קיום המצוות״.[46]

לפי ניתוח זה, העובדה שהחגים היהודיים מאתיופיה משקפים זיקה עמוקה למקרא, איננה מעידה על כך שיהדות אתיופיה היא יהדות חדשה, ואף לא מעידה על כך שיהדות אתיופיה ניתקה מהעם היהודי לאחר העידן המקראי; היפוכו של דבר, היא מעידה על כך שלמרות מסע השמד, שמרה הקהילה היהודית האתיופית על זהותה ושורשיה, ואחזה בטקסט המקראי ככל יכולתה. על רקע זה אפשר להבין את הדמיון המופלא שבין ההלכה הקדם רבנית להלכה האתיופית – בין אם מאמצים את עמדת שגיא ובין אם מניחים שהנתק התחולל מוקדם יותר, להתרחשויות ההיסטוריות היו השפעות מרחיקות לכת על עיצוב הזהות ועל מאפייני החיים של בית ישראל באתיופיה.[47] הניתוק רב השנים והדורות בין בית ישראל לבין שאר העם היהודי שגלה לארבע כנפות הארץ, יצר פערים במסורות ובמנהגים.[48] פערים אלה באו לידי ביטוי לא רק בשינויים טקסטואליים או טקסיים, אלא גם הייתה לו השפעה מרחיקת לכת על אורח החיים היהודי, ובעיקר הייתה לו השפעה תיאולוגית עמוקה.[49]

45 לקהילה יש מעל 68 ספרי קודש, הכוללים את כל ספרי התנ״ך והספרים החיצוניים אבל גם מדרשים קאנוניים. חלקם מכונסים בספר ׳מצהף קדוס׳ (ספר קדוש), הקאנון של כתבי הקודש הנמצאים ברשותה של קהילת בית ישראל. ניתן רק לדמיין ולשער את הספרות העשירה שהייתה ליהודי אתיופיה לפני גזרות השמד, ולפני אסונות הטבע שכל אתיופיה סבלה מהם, ובעיקר קהילת בית ישראל.

46 ולדמן, יהודי אתיופיה ומורשתם, עמ׳ 243.

47 ארליך, סלמון וקפלן, אתיופיה, עמ׳ 265.

48 שרון שלום, ׳מפגש בין שתי תודעות הפוכות באמונה היהודית: בין תודעת ״ברית מצרים״ (ביתא ישראל) ובין תודעת ״ברית סיני״ (היהדות הרבנית)׳, דעת 87 (תשע״ט), עמ׳ 657–681. כאשר אני כותב ׳פרשנות פרטיקולרית׳ של בית ישראל, אינני טוען לניתוק חד משמעי מהבחינה הגאוגרפית, אלא לניתוק בין שתי תפיסות של יהדות – בין מסורת ׳ברית מצרים׳ בדמות מסורת בית ישראל, למסורת ׳ברית סיני׳, בדמות המסורת הרבנית.

49 שלום, גניזה חיה. וייל, אמונות ומנהגים.

לאור ניתוח זה עולה השאלה, מדוע הדמיון המסוים בין הליטורגיה הנוצרית לבית ישראל הוביל את מרבית המחקר, באופן כמעט מובן מאליו, למסקנה יחידה שמקורותיה של הליטורגיה האתיופית נעוצים בנצרות: מדוע הסתפקו החוקרים בביצוע מחקר משווה בחקר הליטורגיות והתמקדו בדמיון ביניהן, מבלי לבצע מחקר פנומנולוגי, טקסטואלי וריטואלי של הליטורגיה של בית ישראל האתיופית? אפשר לשער שעקב השונות של יהודי אתיופיה משאר תפוצות ישראל, בתפיסת השתלשלות התורה שבעל פה, היא שהובילה את החוקרים לזהות את היהדות האתיופית עם קבוצות אתיופיות מקומיות (נוצריות) ולא עם הרצף היהודי האתיופי הקיים מאז העת העתיקה.[50] כך למשל הבחין קפלן, בעקבות מקסים רודינסון ואוגוסט דילמן, בין 'תנ"כי' ל'יהודי', וטען שהמושגים הללו משמשים לעתים קרובות בערבוביה בדיונים על התרבות האתיופית.[51] לדעתו, רבים מהמאפיינים התנ"כיים של הנצרות האתיופית הונהגו רק בימי המלך זרע יעקב במאה החמש עשרה.[52] קפלן לא ידע לזהות את המצוי בספרות היהודית ובגניזה של רצף קיום יהודי שעליו הצביע ניר שגיא, ולפיכך סבר שההשפעה התנ"כית הניכרת בליטורגיה היהודית האתיופית, מקורותיה חוץ יהודיים. בלשונו:

> המנהגים הרבים מן התורה אשר ביתא ישראל מקיימים הינם בעלי חשיבות קטנה יחסית מכדי להכריע בטענתם הכוללת למוצא יהודי או באמתותה של תיאוריה כלשהי על מקום מוצאם. בדומה לכך העובדה שביתא ישראל בקיאים להפליא בסיפור התנ"ך כפי שנשתמרו באורית (בתורה בגעז) ובכתבים חיצוניים אחרים היא הוכחה לדבקותם בספרות הזאת אך לא בהכרח למגע ישיר עם יהודים.[53]

[50] להרחבה ראו ארליך, סלמון וקפלן, אתיופיה, עמ' 341. וראו גם: קפלן, 'מוצאם של ביתא ישראל'; אהרן זאב אשכולי, 'ההלכה והמנהג בין יהודי חבש לאור ההלכה הרבנית והקראית', תרביץ ז (תרצ"ו), עמ' 31–56; הנ"ל, ספר הפלשים; Simon David Messing, *The Story of the Falashas – "Black Jews" of Ethiopia,* Brooklyn 1982; Quirin, *The Evolution of the Ethiopian Jews;* Wolf Leslau, *Falasha Anthology,* VI. New Haven 1951; Idem, `Supplementary Falasha Bibliography`, *Studies in Bibliography and Booklore* (SBB) 3 (1957), pp. 9–27; Edward Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*: Schweich Lectures on Biblical Archaeology 1967, Oxford 1988

[51] קפלן, 'מוצאם של ביתא ישראל', עמ' 38;

[52] שם.

[53] שם, עמ' 39.

על פי ההיגיון הפנימי של הנחה זו, אפשר להניח שגם אברהם, יצחק ויעקב, משה ואהרן, ובעצם כל בני ישראל בעידן של טרום חז״ל, לא היו יהודים – שהרי איננו יודעים עליהם דבר, וגם אילו ידענו על אורח חייהם הדתיים, סביר להניח שאורח חיים זה עלה בקנה אחד עם מנהגי בית ישראל או הנצרות האתיופית, יותר מאשר היהדות החרדית בימינו.[54] בעניין זה מחה הרב מנחם ולדמן, ובצדק, על הבורות של המחקר ביחס ליהדות אתיופיה: ״ייחודה וריחוקה של יהדות אתיופיה, עם ריבוי ההעלם והמורכבות במורשתה ובהליכות חייה, הביאו לעתים לאי הבנות ולקלות בלתי נסבלת בהתמקדות על מידע שגוי ועל דעות קדומות. היו שהביעו דעות שלא היה להן על מה לסמוך בקרקע המציאות. נכתבו הסברים מורכבים, גם התנגדויות שונות להעלאתם של יהודי אתיופיה״.[55] ואולם, גם הרב ולדמן, שהתריע מפני הבורות, נפל בעצמו למלכודת שמפניה הזהיר:

> אי אפשר להבין את שורשי מורשת יהודי אתיופיה ללא התייחסות למורשת הנצרות האתיופית [...]. גם לפרשנות התורה ומצוותיה כפי שהעבירו המנהיגים הרוחניים של יהודי אתיופיה יש דמיון רב מאוד לפרשנות הקיימת בקרב חכמי הדת הנוצרית. לספרי קודש מאוחרים המצויים בקרב יהודי אתיופיה יש מקבילות בכתבי הנצרות האתיופית. התפילות ומנגינותיהן, מנהגי בית הכנסת, דרכי ההתנהגות של הקסים והנזירים – כל אלה, ועוד, דומים מאוד לקיים ולרווח בכנסיה האתיופית.[56]

לפי תפיסה זו, גם המנהגים הרוחניים של יהודי מרוקו דומים למנהגים הרוחניים של סביבתם המרוקאית, כולל התפילות והמנגינות, וגם רבני אירופה דומים בלבושם ובמנהגיהם ובמנגינותיהם לבני סביבתם הגויים יותר מאשר ליהודים במקום אחר.[57] כֶּשל מחשבתי זה מוסבר על ידי אבי שגיא, בכך שה״אונטולוגיה איננה הוויית חיים של יחיד ביחידותו [...] האונטולוגיה האישית חורגת תמיד אל עבר הכללי. אנו חושבים את הקיום בשפה שהיא תמיד מעבר לנו. ההיבט הפרטיקולרי עצמו הוא אופן מסוים של האוניברסאלי. [...] המונח ׳אני׳ יסומן תמיד בזיקתו לריבוי האנושי. יתר על כן, לא רק השפה מעבירה אותנו אל

[54] אני מודה לאבי שגיא על בירור דברים זה בשיחה עמי, ערב פסח תש״ף.

[55] ולדמן, יהודי אתיופיה ומורשתם, עמ׳ 21.

[56] שם, עמ׳ 229.

[57] Steven Kaplan, `Can the Ethiopian Change his Skin? The Beta Israel (Ethiopian Jews) and Racial Discourse`, *African Affairs* 98 (1999), pp. 535–550

האוניברסאלי, גם קיומנו הוא כזה: כבני אדם אנו חיים עם בני אדם אחרים״.[58] ובמילותיו הליריות של המשורר ג׳והן דון: ״שׁוּם אָדָם אֵינֶנּוּ אִי כֻּלּוֹ מִשֶּׁל עַצְמוֹ; כָּל אָדָם הוּא פִּסָּה מִן הַיַּבֶּשֶׁת, חֵלֶק מֵאֶרֶץ רַבָּה״.[59]

ד. סיכום ומסקנות

מאמר זה בחן את המעמד הפרטיקולרי של הליטורגיה ושל עולם התפילות של בית ישראל אל מול הנצרות האתיופית. בעקבות בן־דור, ביקשתי לבחון מחדש את מסקנותיה של קאופמן שלמיי על מוצא התפילות של בית ישראל, וזאת באמצעות בדיקה מחודשת של המקורות הליטורגיים. נדמה כי למרות קיומם של קווי דמיון בין הליטורגיה הנוצרית לליטורגיה של בית ישראל, קיימים בליטורגיקה של בית ישראל מוטיבים, הקשרים ומסרים דתיים שאופייניים רק להם. השוואה בין המסורת של בית ישראל למסורת הליטורגית הרבנית מלמדת על קיומו של שוני בין שתי המסורות, שהתפתחו במקביל, וניכר כי המסורת הליטורגית היהודית האתיופית ייחודית וקרובה ליהדות הקדומה, הרבה יותר משהיא קרובה לליטורגיה הנוצרית האתיופית. מאמר זה הוא קריאה לעיון מחדש במתודות המחקר שהתקבלו כמוסכמה ביחס לבית ישראל, אשר נטו בקלות יתרה להשוותה לתרבות הנוצרית האתיופית, ומתוך כך להניח כי התרבות הנוצרית האתיופית היא המקורית. מתודה זאת היא שאפשרה להעלים את הנוכחות היהודית המקורית הבולטת לעין, המצויה במסורת של בית ישראל. המאמר מבקש להדגים את השימוש במחקר דיאכרוני־פנומנולוגי שמתמקד בטקסטים עצמם ובזיקתם למקורות היהודיים, ובכך לפתוח פתח למחשבה ומחקר עתידיים בחקר עולם התפילות והליטורגיה של יהדות אתיופיה.

שרון ז׳ שלום
הקריה האקדמית אונו
sharon.sh@ono.ac.il

58 אבי שגיא, ׳מבוא׳, אליעזר שביד, להיות בן העם היהודי: מבט אישי, ירושלים תשע״ט, עמ׳ 11.

59 בתרגום: רמי דיצני, פורסם בעיתון הארץ 1988.

THE LITURGICAL TRADITION OF THE BETE ISRAEL COMMUNITY: RETHINKING RESEARCH METHODOLOGY

SHARON SHALOM

Ono Academic College

Abstract

There is a well-known resemblance between the textual, liturgical, and ritualistic world of the Bete Israel community, and that of Ethiopian Christianity. Studies in this field tend to focus on comparing the two, naturally assuming Ethiopian Christian traditions served as the main source of influence on liturgical traditions of Bete Israel. By doing so, they often overlook the Jewish influences present in that liturgy.

This article calls for a reevaluation of both the assumptions and the methodologies often applied to Bete Israel. Instead, it utilizes a diachronic-phenomenological method, focusing on the texts themselves and their connections to Jewish sources.

The article presents both oral and written liturgical texts, demonstrating the unique characteristics of the Bete Israel liturgical traditions. Indeed, I argue that they align more closely with those of ancient Judaism, than they do with those of either rabbinic Judaism or Ethiopian Christianity.

Yet, it is not a conclusive statement but an invitation for further thought and exploration, paving the way for comprehensive future studies on the prayers and liturgical world of Ethiopian Jewry.

RESHIT

STUDIES IN JUDAISM

EDITORS

Adam Afterman • Ronit Irshai • Ishay Rosen-Zvi

EDITORIAL MANAGER

DAVID WIETCHNER

VOL. 9

JERUSALEM, 2025

SHALOM HARTMAN INSTITUTE
מכון שלום הרטמן

RESHIT was edited by:

Dror Yinon (2009–2010), Yair Lorberbaum (2009–2010), Adiel Schremer (2009–2010)

RESHIT is a peer-reviewed journal that is published annually with the support of the Robert and Arlene Kogod Research Center for Contemporary Jewish Thought, Shalom Hartman Institute

Address: Reshit, Shalom Hartman Institute, P.O. Box 8029, Jerusalem 9108001.

The volume has been edited by Rafael Zer

ISSN 2706-6096
2025

Table of Contents

Sharon Shalom	The Liturgical Tradition of the Bete Israel Community: Rethinking Research Methodology	1
Steven Kaplan and Kay Kaufman Shelemay	Response to "The Liturgical Tradition of the Bete Israel Community"	21
Sharon Shalom	On the Origins of Ethiopian Jewry: A Reply to Kaplan and Kaufman Shelemay	31
Maytal (Tali) Merary	Coping with Alien Thoughts in Igrot Kodesh: The Hasidic Guidance of Rabbi Schneerson	36
Nissan Rubin	Engraved in Stone: Collective Memory of the Holocaust in Memorials Erected in Three Cemeteries in Greater Tel Aviv Area	71
Assaf Malach	Mamlakhtiyut without Nationalism: The Shift from Thick to Thin Republicanism	98
Avi Sagi	Israel on the Way to Dictatorship?	131
	English Abstracts	i

Contributors

Assaf Malach, Shalem College
malachas1@gmail.com

Maytal (Tali) Merary, Bar-Ilan University
tali.merary@gmail.com

Kay Kaufman Shelemay, Harvard University
shelemay@fas.harvard.edu

Steven Kaplan, The Hebrew University of Jerusalem
msstkapl@gmail.com

Nissan Rubin, Bar-Ilan University
Nissan.Rubin@biu.ac.il

Avi Sagi, Shalom Hartman Institute
avi.sagi.biu@gmail.com

Sharon Shalom, Ono Academic College
sharon.sh@ono.ac.il